

Sociolekty a stylistika

JAROSLAV HUBÁČEK
(Ostrava)

V naší stati jde o pokus postihnout vztah sociolektů a stylistiky, jež lze spatřovat v aplikaci hodnocení sociolektů z hlediska jejich stylistické funkčnosti. Chápeme-li stylistiku jako disciplínu zkoumající volbu a uspořádání jazykových prostředků v jazykových komunikátech, pak lze na základě pouhých praktických zkušeností a poznatků konstatovat, že sociolekty už svou podstatou a umístěním mezi útvary národního jazyka zřetelně signalizují stylistickou příznakovost. To vyplývá i ze stále diferencovanějších potřeb jazykové komunikace, jež jsou nejen motivací, ale i podmínkou uplatnění sociolektů, jimiž běžně rozumíme „souhrn zvláštností charakterizujících mluvu určitých společenských skupin, vrstev“ (*Akademický slovník cizích slov*, 1996). *Sociolekt* lze v současné praxi chápat jako hyperonymum pro *slang* a *argot*, případně i *žargon* a snad i jako hyponymum pro *genderlekt* (*gendrolekt*) jako specifický způsob vyjadřování příslušníků stejného pohlaví.

Mezi sociolekty, uplatňujícími se jako aktuální prostředek diferenciacie ústní komunikace neoficiální a polooficiální realizované zejména v prostředí pracovního procesu a při zájmové činnosti, je tradičně nejvýznamnější **slang** jako „svěbytná součást národního jazyka, jež má podobu nespisovné vrstvy speciálních pojmenování realizované v běžném (nejčastěji polooficiálním a neoficiálním) dorozumívacím styku lidí vázaných stejným pracovním prostředím nebo stejnou sférou zájmů a sloužící jednak specifickým potřebám jazykové komunikace, jednak jako prostředek vyjádření příslušnosti k prostředí či k zájmové sféře“ (Hubáček 1988:18). V současnosti převládá názor, že slang je prezentován lexikální vrstvou národního jazyka, neboť charakteristické rysy v mluvnické stavbě má jen velmi omezené: zvýšenou frekvenci některých syntaktických schémat a sklon k eliptičnosti, snad některé výslovnostní alternace v hláskosloví, využívání progresivních tvarů a postupů slovtvorných; tyto

rysy však jsou spíše projevem mluvenosti a nelze je klást na stejnou úroveň jako zřetelné rysy lexikální. Slang je chápán ve dvojím pojetí: širším a užším. V širším pojetí se do slangu zahrnují vedle lexikální vrstvy příznačné pro komunikaci v zájmovém prostředí i prostředky příznačné pro prostředí pracovní (profesní, to co bývá označováno méně přesně i jako profesní mluva). V užším smyslu pak se slangem rozumí pouze lexikální specifika komunikace zájmové. Chápeme-li slang jako lexikální vrstvy v takto naznačeném dvojím smyslu (slang profesionální a slang zájmový, ojediněle zvaný i skupinový), pak jsou oprávněné a systémové i termíny *profesionalismus* a *slangismus* (v užším smyslu). Výhodnost a oprávněnost těchto termínů je patrna i z jejich aplikace při stylistickém hodnocení v moderních výkladových slovnících (v *Slovníku spisovného jazyka českého*, v *Slovníku spisovné češtiny* a částečně i v *Akademickém slovníku cizích slov*). Je ovšem vhodné připomenout možnou obtížnost a nejednotnost stanovení hranice mezi profesionalismy a slangismy v užším smyslu. Běžně uplatňované základní východisko diferenciacie – komunikace pracovní se snahou o rychlé, jednoznačné a úsporné dorozumění na rozdíl od komunikace zájmové se snahou o vyjádření emocionality, expresivity, případně i jazykové hravosti – často zavádí. Je to přirozený důsledek skutečnosti, že v moderní společnosti se stále více stírají hranice a rozdíly mezi činnostmi „jen“ zájmovou na straně jedné a čistě pracovní na straně druhé; existuje řada činností, které jsou pro jedny prací, profesí, pro druhé pouze zájmem (např. u hudebníků, sportovců, rybářů, motoristů apod.). Pojem profese je chápán jako protipól k pojmu zájem, ale při tom zároveň platí jednotu obou pojmů, což se prakticky projevuje v tom, že profese předpokládá motivaci zájmem a že mnohé dnešní činnosti pokládané za zájmové předpokládají vysoký stupeň profesionality. Proto se při rozlišování profesionalismů a slangismů uplatňuje především onomaziologická motivace.

Jako *profesionalismy* označujeme nespisovné názvy terminologické povahy motivované důvody věcnými, zejména snahou o výrazovou úspornost, jednoznačnost a mobilnost v ústní komunikaci; jsou nociónální, jen omezeně mají synonyma, z hlediska slovotvorného jde často o univerbizáty. Praktické příklady: lékařské názvy oborů *ginda*, *histolka*, *očářina*, *patolka*, názvy úkonů *cézar*, *lumbálka*, *monrád*, *plastika*, *rekto*, *spačka*, *sternálka*, *štítovat*, *vakcinovat*, *vasrman*, názvy nemocí *althajmr*, *bazedov*, *bechtěrev*, *bércák*, *birgr*, *encka*, *epka*, *fal*, *laktačka*, *meniér*, *parkinson*, *pneumonka*, *psorka*, *respiračky*, *slepák*..., *ulkusák na áru exnul*, školní *diplomka*, *dvojkař*, *seminárka*, *studentohodina*, *trojkař*..., učil *dálkaře* v *áčku* i *béčku*, motoristické názvy rychlostních stupňů *jednička*, *dvojka*, *zpátečka*, názvy součástek *blinkr*, *obutí*, *potkávačky*, *simering*..., *byla tam paďesátka*, *ale on to projel osumdesátkou*,

železničářské názvy vozidel aj. *lokotraktor, obsluha, pracák, pantograf, separát, štafeta, osobokilometr, tunokilometr, ukazovat dvakrát*, názvy počítačové obsluhy *altnout, iskejpovat, kliknout, ležrovka, myš, písíčko, resetovat* aj. Častou motivací profesionalismů je potřeba pojmové diferenciacie, např. rybníkářské (rybník) *klesá, se letní, je nedosazen, přesazen, se strojí, zimuje*, policejní názvy osob podle speciální služební činnosti *dvojkař, hlídkař, jedničkář, mládežník, nehodovák, operativec* aj.

Za *slangismy* (v užším smyslu) lze označit synonymní názvy příznakově citově, v širším smyslu expresivně ve srovnání s oficiálními termíny nebo profesionalismy. Na rozdíl od profesionalismů je u nich patrna motivace zvýraznit výjimečnost prostředí a jeho aktivity a vyjádřit zároveň osobní vztah k nim.. Často se uplatňuje jazyková hra, potřeba osobitě, často i citové prezentace vztahu k osobám a věcem, někdy i averze vůči oficiálnímu. Doklady: železničářské názvy *klepkolečkář // vozoklep // vozotuk* (prohlížitel vozů), *leťák* (mimoturnusový pracovník, pracuje nebo jezdí nepravdělně), *richard* (rychlík), *policajt* (1.manometr, 2.námezník), *hurvínek, karkulka, lидуška, rosnička* (lokomotivy řad M 12O.4, T 444.O, M 296.O, T 324.O), sportovní – kanoistů *bafák* (boční vítr), *loupák* (oblý kámen těsně pod hladinou), *perník* (chatrná loď), *sahara* (mělká voda), *píchat* (pádlovat), *chytit raka* (zavadit při veslování o vodu v protisměru), motoristické *cucák* (sytič motoru), *mlikař // nanuk* (služební automobil dopravní hlídky), *myška* (riskantní způsob předjíždění), *žlutý anděl* (opravárenský hlídkový vůz), divadelní *fnukna* (lyrická milovnice), *líbhábr* (milovník), *mrcek* (starší herečka hrající role mladistvých žen), *mundšperk* (herec s nevýraznou výslovností), *pičičanda* (představitelka role komorné), *ibsen* (hra s malým dramatickým spádem), *lipany* (nedostatečně nastudovaná a provedená hra), *smrděnka* (role šlechtěné ženy), *trhat kulisy* (hrát pateticky, s přehnaným přednesem) apod. Slangismy (v užším smyslu) tvoří často více či méně početné synonymní řady, např. studentské názvy pro neúspěch u zkoušky *prasknout, puknout, rupnout, vyletět, dostat padáka, dostat kopačky*, trampské *brko, retka, špinka, tuberiho tyčinka* (cigareta), *čundračka, děvucha, gél, holuběnka, huriska, kámoška, lejdy, skvav, trampulena, tulačka, včelička* (trampka), železničářské *bardotka, honda, lolobridžida, šedá eminence, zamračená* (lokomotiva T 478.O) apod.

Jak bylo naznačeno výše, stanovení ostré hranice mezi profesionalismy a slangismy v užším smyslu je v mnohých případech obtížné. Kromě již uvedeného k tomu přispívá i koexistence synonymních řad s nesterjné intenzivním příznakem nespisovnosti, který lze demonstrovat zařazením názvu na ose spisovnost – nespisovnost, kde oba směry lze někde i dále dělit:

názvy spisovné termíny	neterminologické	názvy nespisovné profesionalismy	slangismy
lokomotiva ř. 498	rychlíková lokomotiva	čtyřístadevadesátosmička	albatros
lokomotiva ř. 387	rychlíková lokomotiva	čtyřístadevadesátosmička	mikádo
želez. okružní lékař	závodní lékař	žol // žolík	–
rychlónákladní vlak	–	raketa	fofrák
císařský řez	–	císař	cézar//kajzr
zubní lékař	zubní	zubař	zubák
kardiak	pacient se srd.chorobou	srdcař	–
nedovol. obran. zákrok	zašlápnutí míče	šlapák	šprajc

Z uvedeného se dá vyvodit, že a) slangismy v užším smyslu (názvy zájmové) se jeví jako více či méně aktualizované, příznakové členy synonymních řad (jako názvy se zřetelnou konotací), b) profesionalismy (názvy profesní) se jeví jako neutrální, bezpříznakové nespisovné termíny vedle termínů spisovných, případně jako neutrální termíny v oblastech, kde dosud příslušná terminologie nebyla normalizována.

Zřetelné pro profesionalismy pak je i to, že často stojí na hranici spisovnosti, k čemuž může přispívat nedostatečně propracované a včas nekonstituované odborné názvosloví. Profesionalismy mají v tomto případě perspektivu stát se termíny (Chloupek, 1990, zde mluví o nespisovných termínech). Týká se to např. spontánně užívaného profesního názvosloví při práci s počítači, kde mnohé názvy se utvářejí pod vlivem cizích slov (Bozděchová 1997:105n.): *alt-nout, iskejpovat, kliknout, klírnout, lezrovka, paskalista, písíčko, resetovat, sjetina, texták, windowista // windowsák // windowsář // windák, windowsácký, windowsářský, windowsovat* apod.

Aktuálnost profesionalismů v současné češtině je zřetelná i v nových pracích o české slovní zásobě. To potvrzuje i nejnovější slovník *Nová slova v češtině* (Martincová a kol., 1998), kde u písmen D, O, R z celkového počtu 629 uvedených neosémantismů je 34 označených jako profesionalismy a 7. jako slangismy (tj. 6,5%)¹. Argotismy (běžně hodnocené jako specifické lexikální jednotky příznačné pro neoficiální ústní komunikaci sociálních skupin v oblasti činnosti společensky nežádoucí až škodlivé, se záměrem utajení) uvedeny nejsou².

Vedle výše uvedené stylistické příznakovosti založené na míře nespisovnosti lze u sociolektismů sledovat i stylistickou příznakovost podmíněnou stejnými faktory jako u ostatních lexikálních jednotek. Jde především o faktor stáří. I sociolektismy (slangismy, profesionalismy, argotismy) lze hodnotit podle jejich umístitelnosti na ose archaismy – zastarávající – časově neutrální – neologismy. Za archaismy lze označit sociolektismy označující jevy a skutečnosti již zániklé, v současnosti dostupné pouze v nemnoha monografických zpracováních nespisovného názvosloví některých pracovních a zájmových prostředí (formanská doprava, myslivost, řemesla, vojenství, vorařství, železniční doprava apod.), případně v historické próze, např. *fořpan* (přípřež), *čičan* (kulatá návěštní budka se zvonem), *cécé* (včas – z německého zur Zeit), *abléžr* (střídající zaměstnanec) apod. Za zastarávající lze označit např. vojenské názvy *asentýrka*, *burš*, *felák*, *laufšrit*, *marška*, *mašinkvér*, vorařské *klepačka* (vor z dlouhých kmenů vázaných jen vpředu), *střih* (houžev), *šipa* (dva současně plující prameny), *špér* (noční služba na přívoze), železničářské *garatka*, *maletka*, *štokr*, *triplexka*, *tříáčko* (názvy starých parních lokomotiv), *bremzák*, *fici*, *fořtand*, *pakr*, *vajchman* (názvy osob), *laufbret* (podélná lávka u starých osobních vozů), *pufr*/*štosbol* (narázník) apod. Hranice mezi zastarávajícími a zastaralými (archaismy) často není ostrá, což je dáno řadou činitelů: rychlostí vývojových změn, dispozicemi uživatelů, stupněm uplatnění odborného názvosloví apod. To lze zřetelně doložit např. v prostředí železničářském u velkého počtu slangových názvů lokomotiv: mnohé slangismy označující parní lokomotivy nejstarších (již dříve vyřazených) typů dnes existují jen jako archaismy (*buštěhradka*, *garatka*, *gépoň*, *maletka*, *singovka*, *stojedenáctka*, *štígovka*), jiné jsou zastarávající (jsou v živé paměti starší generace železničářů, např. *albatros*, *dakota*, *ida*, *krasin*, *papoušek*, *šlechtična*, *ušatá*, *vanovka* aj).

Jako neologismy lze hodnotit sociolektismy označující skutečnosti nové nebo jako nové vnímané. To platí zejména o spontánně tvořených názvech užívaných obsluhou počítačů, např. názvy dějů a činností *altnout*, *dilétovat*, *entrovat*, *iskejpovat*, *kliknout*, *upgrejdovat*, názvy osob *hardwerář*, *pascalista*, *servisman*, názvy součástí a výrobků *jehličkovka*, *lezrovka*, *písíčko*, názvy disků *gigáč*, *kiláč*, *megáč* apod. (viz Bozděchová 1997: 105), hudebníků *basbedny* (reproduktorová soustava disponující basovými kmitočty), *bicák* // *bicista* // *bicman* (hráč na bicí nástroje), *dupák* // *kopák* (velký buben), *drams* // *druma* (bicí nástroje), *nahalit* (upravit zvuk dozvukem), *palcovka* (ostrý úder hranou palce o strunu), *placka* (kytara bez ozvučné dutiny), *samec* // *štekr* (konektor), *šroták* (malý bubínek se strunami), *vypalovačka* (skladba rychlého tempa), administrativní *aseřák* (pracovník automatizovaného systému řízení), *oteřák*

(odborník technického řízení), *matyzák* (pracovník materiálně technického zásobování), lékařské *monika* (sledování kardiovaskulární choroby) apod.³

Příznakovost sociolektismů může být motivována i emocionalitou, v širším smyslu expresivitou. Vedle sociolektismů neexpresivních (nociónálních), jimiž jsou hlavně professionalismismy jako „nespisovné termíny“, např. televizní názvy přístrojů a pomůcek *ariflexka*, *buben*, *ekléra*, *grinbox*, *kašlátko*, *kulák*, *pumpák*, *reprák*, *vinčuc*, *visák* aj., motoristické *blinkr*, *kombík*, *myška*, *obrysy*, *potkávačky*, *půllitr*, *simering*, *tiráč*, *zpátečka*, *žlutý anděl* aj., řemeslnické *centrleska*, *falcovat*, *nivelák*, *plombovačky*, *přetočit*, *řehtačka*, *špona* aj. jsou i sociolektismy expresivní (obsahující vedle složky nociónální i různě intenzivní příznak expresivity; jde především o slangismy). Motivací těchto názvů je většinou potřeba vyjádřit důvěrný citový vztah (kladný i záporný) často spojený s jazykovým humorem (příklady viz výše u slangismů v užším smyslu); z hlediska onomaziologického jsou jimi často názvy vzniklé sémanticky, zejména metaforickým přenášením, např. myslivecké názvy částí těla zvěře srstnaté *čabraka* (žlutobílé sedlo na bocích muflonů), *fíky* (pachové žlázy za kamzičími růžky), *jíní* (bělavé konečky kamzičího vousu), *kartáčky* (srst na mozolnatých výběžcích srnčí zvěře), *krunýř* (štětiny černé zvěře slepené hlinou a smolou), *náprsenka* (jinobarevná skvrna na prsou kuny), *praporce* (prodloužená srst na nohách a uších psa), *trávník* (žaludek spárkaté zvěře), *zástěrka* (světlá srst kolem pohlavního ústrojí srny) a zvěře pernaté, *čapka* (výrazná barevná skvrna na temeni hlavy ptáka), *knír* (opeření kolem zobáku dropa), *límeč* (delší peří na hrudi volavky), *podkova* (zbarvené peří na prsou koroptve), *růžky* (vyčnívající péra na hlavě bažanta a potápky), *štětka* (výrůstek na prsou krocana), *závoj* (barevně odlišená péra kolem očí sovy) aj., názvy divadelníků *čuba* (paruka stará nebo záměrně upravená jako rozčuchané vlasy), *deka* (hustý plnovous), *koleje/nádraží* (výrazně namalované vrásky v obličeji), *košťata* (umělé řasy), *mlýnský kámen* (mohutné škrobené límcové okružní středověkého šlechtického oděvu) aj., železničářské názvy parních lokomotiv *cigáro*, *husa*, *kafemlejnek*, *kubo*, *mikádo*, *albatros*, *bejček*, *kometa*, *krasin*, *meloun*, *papoušek*, *šlechtična*, *vorvaň* aj.

Stylistickou příznakovost sociolektismů signalizuje do určité míry i jejich forma (utvářenost), a to v tom smyslu, že se uplatňují hlavně názvy jednoslovné; řídké názvy víceslovné (frazémy nominální i verbální) jsou buď professionalismismy na hranici spisovnosti a nespisovnosti, např. železničářské *zelená ulice* (volná cesta pro jízdu těžkotonážních vlaků), *mít hranici* (mít možnost bezpečného průjezdu výhybkou), *udělat brzdu* (provést zkoušku účinnosti průběžné tlakové brzdy), v městské dopravě *dlouhá brzda* (dlouhá brzdna

dráha), *odkopnout čelisti* (mírně a krátce sešlápnout pedál akceleraátoru pro uvolnění čelistových brzd), rybářské *chytat na třepáčku* (chytat ryby na hmyz nastražený na hladi- ně), sportovní *falešné křídlo* (obránce přejímající úlohu křidelního hráče), *velké vápno* (pokutové území), divadelní *dostat se do role* (dokonale se vcítit do role), policejní *vzít daktylky* (sejmout otisky prstů) apod., nebo slangismy se zřetelným příznakem expresivity, např. železničářské *černá huba* (zaměstnanec výtopny, člen obsluhy parní lokomotivy), *houpat tondu* (podbíjet pražce), trampské *spaciho vak* (spací pytel), sportovní *mít prošitej žaket* (prohrát v cyklistickém závodě), *zapíchnout se do sejra* (vjet do málo proudící vody), divadelní *udělat si strejčka* (přípravit si text v předstihu před ostatními herci), v městské dopravě *presovaná tma* (uhlík špatné kvality), hudebnické *zakrou- cená lítost* (lesní roh) aj.

Závěrem lze shrnout: sociolektismy (profesionalismy, slangismy, argotismy) jsou stylisticky příznakové jednak svou příslušností k nespisovné nebo ne zcela spisovné slovní zásobě národního jazyka, jednak podle hledisek platných pro ostatní jednotky slovní zásoby, zejména podle stáří a expresivity.

Poznámky

¹ K neosémantismům (slovům s novým významem) se tu řadí i lexikální prostředky původně vázané na pracovní, zájmové a sociální prostředí, čímž se přehodnocuje jejich původní (odborná, profesní, slangová) příznakovost.

² U jednotlivých písmen je uvedeno: D 13 profesionalismů + 7 slangismů, O 11 profesionalismů, R 10 profesionalismů. Takto uvedený poměr profesionalismů a slangismů je ovšem zkreslující, neboť mnohé slangismy pro svou „jednoznačnou nespisovnost“, zřetelně větší variabilnost a pojmenovací specifičnost jsou zařazovány do výkladových slovníků ve srovnání s profesionalismy jen výběrově, nesystematicky.

³ Sem je možno zařadit i sociolektismy vázané na poměrně mladé, společensky víceméně nežádoucí aktivity uvedené v stati D. Svobodové a E. Kavalové *O jazyce autorů graffiti* (Naše řeč 82, 1999, s. 245-254); těmito autory jsou sprejeři // writeři, kteří jako nedovolenou činnost realizují obrazy a nápisy na zdech, na stěnách dopravních prostředků a na jiných místech; mnohé z těchto sociolektismů mají povahu argotismů.

Literatura

Bozděchová I., 1997, *Jazyk počítačů. – Český jazyk na přelomu tisíciletí*, Praha, Academia, s. 105-113.

Stylistyka IX

- Hubáček J., 1981, *O českých slanzích*, Ostrava, Profil.
Hubáček J., 1988, *Malý slovník českých slangů*, Ostrava, Profil.
Hubáček J., 1994, *K stylistické příznakovosti lexikálních jednotek z hlediska sociální motivace*, „Acta facultatis philosophicae Universitatis Ostraviensis“, č.1, s.7-13.
Hubáček J., 1999, *K základním pojmům tzv. sociální dialektologie. – Čeština – univerzália a specifika*. Brno, MU, s.101-105.
Chloupek J. a kol., 1990, *Stylistika češtiny*, Praha, SPN.
Martincová O. a kol., 1998, *Nová slova v češtině*, Praha, Academia.
Akademický slovník cizích slov, 1995, Praha, Academia.
Slovník spisovného jazyka českého, 1960-71, Praha, Nakl. ČSAV.
Slovník spisovné češtiny, 1978, Praha, Academia.

Soziolekte und Stilistik

In seinem Artikel beschäftigt sich der Verfasser mit der stilistischen Funktion von sozial motivierten Ausdrücken (Soziolektismen), die er traditionell in Ausdrücke aus dem beruflichen Bereich, Slang- und Argotausdrücke einteilt. Dabei versucht er, die Grenze zwischen den Ausdrücken aus dem beruflichen Bereich und den Slangausdrücken festzusetzen. Weiter widmet er seine Aufmerksamkeit den möglichen stilistischen Merkmalen des Alters, der Emotionalität (Expressivität) und der Bildung von Soziolektismen. Seine Ausführungen belegt er mit manchen Beispielen aus verschiedenen Fach- und Interessenmilieus.